

A szóalkotás nyelvi lehetőségei a magyar nyelvben

Szóalkotás: az a folyamat, amikor a nyelv már meglévő elemeiből hozunk létre új szót.

Módjai:

- szóképzés
- szóösszetétel
- ritkább szóalkotási módok

1) Szóképzés: egy meglévő szóhoz képzőt illesztünk, így jön létre új szó

- pl. vad + ás = vadász
- olvas + gat = olvasgat
- szép + ül = szépül
- (alapszó + képző = képzett szó)

A magyar nyelv képzőrendszere igen gazdag, az igékhez és a névszókhoz egyaránt lehet képzőket kapcsolni.

- igéből igét (rúg - rugdos)
- igéből névszót (olvas - olvasás),
- névszóból névszót (hal - halász),
- névszóból igét (űz - tüzel)

2) Szóösszetétel: két önálló alakú és jelentésű szó összekapcsolását jelenti.

- az összetett szó szerkezete: előtag + utótag (rendőr),
- ha az elő- vagy utótag már önmagában is összetett szó, akkor ezeket többszörösen összetett szavaknak nevezzük,
- az összetett szavak jelentése más, mint az, elő- és utótag jelentése (pl. nagy | mama)

Az összetett szavak csoportosítása szerkezet szerint:

- a) szervetlen összetett szavak: ezek mondatbeli ~~előzmény~~ nélkül jöttek létre, és a tagok között nincs nyelvtani viszony, pl. Miatyánk, egyszeregy, nefelejcs, dehogy
- b) szerves összetett szavak: a mondat egy szerkezetéből jöttek létre, és a tagok, között szoros nyelvtani viszony van, két csoportja: mellérendelő szóösszetétel, alárendelő szóösszetétel

Mellérendelő összetett szavak:

- a két tag egyenértékű, mondatbeli szerepük azonos, egymással tartalmi kapcsolatban állnak
- fajtái (aszerint, hogyan jönnek létre):
 - a) kettőzéssel: valamely szót önmagával vagy kis mértékben módosított alakjával ismétlünk meg, pl. sok-sok, alig-alig, már-már, nőttön-nő, réges-régi, unos-untalan
 - b) ikerítéssel: sajátos összetételi mód; keletkezésekor valamilyen hangzásbeli változás megy végbe, pl. dimbes-dombos, irul-pirul, tarkabarka, icipici, gizgaz
 - c) a nyelvben önállóan is meglévő két szót kapcsolunk össze
 - (1) álikerzők: két önálló jelentésű és hangalakú szó tapad össze, pl. ázik-fázik, dúl-fúl
 - (2) laza szerkezetű mellérendelő összetett szavak: rokon értelmű vagy ellentétes jelentésű szavak kapcsolódnak össze, pl. jön-megy, süt-íz, jár-kel
 - (3) valódi mellérendelő összetett szavak: az azonos szófajú, rokon értelmű szavak szorosan összefonódtak, egybeírjuk őket, pl. hírnév, dúsgazdag, szóbeszéd, árvíz

Alárendelő összetett szavak:

- a két tag nem egyenértékű, az előtag az utótag valamilyen mondatrésze fejezi ki, és alá van rendelve az utótagnak
- az elő- és utótag közötti alárendelő viszony lehet jelölt (pl. ágrólszakadt) és jelöletlen (pl. napsütötte)
- fajtái:
 - a) alanyos: mennydörög (mi dörög?), madárlátta, hófödte, eszeveszett
 - b) tárgyas: favágó (mit vágó?), egyetért, semmitmondó, szemlesütve, szófogadó
 - c) határozós: földönfutó (hol futó?), égbekiáltó, élenjáró, nyugdíjjogosult, fülbevaló
 - d) jelzős: citromízű (milyen ízű?), gonosztett, napkelte, asztalterítő, főorvos, takarítónő, városháza

3) Ritkább szóalkotási módok

- mozaikszó-alkotás:
 - a) betűszók: a szavak első betűjéből jönnek létre, pl. EL TE, MTA, OTP
 - b) szóösszevonás: egy-egy szótagból tevődnek össze, pl. MALÉV, gyés
- szóelvonás: valamely szóból egy addig nem létező alapszót vonunk el, pl. kapál – kapa, dacol – dac, perel – per
- szórövidítés: egy hosszabb, több szótagú szó alakjának lerövidítése, pl. köszönöm – kösz(i), matematika – matek, laboratórium – labor
- szóvegyülés: két rokon jelentéű szó hangalakjának a keveredésével keletkezik, pl. csokor + bokréta = csokréta, ordít + kiabál = ordibál

Az alárendelő szószerkezetek és szóösszetételek helyesírása

Különírjuk általában az alanyos, a minőségjelzős és a mennyiségjelzős szószerkezetek tagjait: árvízszújtotta (vidék), kis ujj, hat ökör: Jelentésváltozás miatt írjuk egybe az alanyos, a minőségjelzős és a mennyiségjelzős szóösszetételeket: nyakatekert, kisujj, hatökor: Mindig különírjuk a jelzett szótól a foglalkozást, kori, minőséget, csoportot jelölő főnévi minőség jelzőket: orvos bátyám, gyermek szereplő, ajándék lemez.

Különírjuk általában a jelölt tárgyas, határozós és birtokos jelzős szószerkezeteket: életet ment, távolra ugrik, a láb ujj. Egybeírjuk azonban a jelöletlen tárgyas, határozós és birtokos jelzős alárendelő szóösszetételeket: életmentő, távolugrás, lábujj. Egybeírjuk a jelölt tárgyas, határozós és birtokos jelzős szóösszetételeket is, ha jelentésváltozás történik: egyetért, ágrólszakadt, barátfüle. A jelentéstömörítő alárendelő szóösszetételeket mindig egybeírjuk: hollófekete, emlékkönyv.

A két tagból álló szóösszetételeket kötőjel nélkül egybeírjuk (energia-takarékosság). A kétél több tagból álló szóösszetételeket hat szótagig egybeírjuk (számítógépszerviz), ha hat szótagnál hosszabbak, kötőjellel tagoljuk őket (számítógép-billentyűzet). Csak a két szótagú igekező számít összetételi tagnak (tartozásmegfizetés, tartozás-visszafizetés), szótag-számláláskor nem vesszük figyelembe a jeleket és a ragokat (számítógép-szervizekben).

Kötőjellel kapcsoljuk a tulajdonnévhez a köznévi utótagot: Kazinczy-verseny; Balassi-vers. Az igekező kapcsolatokat az igekező helyétől függően többféleképpen írhatjuk: megír, meg akarjuk írni, nem írja meg, vissza-visszanéz, oda-vissza szaladgál, ki-be járkal.

Megegyezik a helyesírásuk az anyagnévi jelzős (kerámiaváza), a számnévi jelzős (+ melléknévképzős vagy -nként ragos utótag: többjelentésű) és a folyamatos melléknévi igeneves szerkezeteknek (beszűrőszerv). Mindhárom esetben a szabályzatban rögzített hagyományt követjük. E szerint egybeírjuk az effajta szerkezeteket, ha mind az előtag, mind az utótag egyszerű szó: papírtörülköző, háromnapos, mosogatógép. Különírjuk őket akkor, ha vagy az előtag, vagy az utótag, esetleg mindkettő összetett szó: síugró sánc, papír zsebkendő; tizenhárom hónaponként.

Előfordul, hogy egy különírandó szókapcsolathoz egy újabb szó csatlakozik (családi ház + építés). Ilyenkor a mozgószabályt alkalmazzuk, vagyis a korábban különírt szókapcsolatot egybeírjuk, és kötőjellel kapcsoljuk hozzá az utótagot: idegennyelv-oktatás, családház-építés.

A szóismétlések, a mellérendelő szóösszetételek és az ikerszók helyesírása

A szóismétlések, a mellérendelő szóösszetételek és az ikerszók egybeírása vagy kötőjeles írása a jelentésselkülönítést szolgálja.

A szóketőzéseket és azokat a módosított alakú szóismétléseket, amelyeknek egyik tagja nem él önállóan, kötőjellel írjuk: néha-néha, már-már, örökön-örökké, réges-régi. Különírjuk a szóismétléses szerkezeteket: napról napra, kérve kéri, szebbnél szebb. Ezeknek mindkét tagja értelmes szó. Egybeírjuk a már teljesen összeforrott, ezért csak az utótagjukon toldalékolható mellérendelő szóösszetételeket: rúgkapálnak, búbanatos. Kötőjellel tagoljuk azokat a lazább kapcsolatú szóösszetételeket, amelyek mindkét tagjukon toldalékolhatók: eget-földet, járnak-kelnek. Egybeírjuk - a mellérendelő szóösszetételekhez hasonlóan - a csak végükön toldalékolható ikerszók: mendemonda, limlom. Kötőjellel tagoljuk viszont a mindkét tagjukon toldalékolható ikerszók: irult-pirult, izg-mozgó.